

Antroposofická medicína

Co je? | Co chce? | Co umí?

Léčebná eurytmie (vlevo) je pohybová terapie, která používá řeč, gesta a hudbu. Měděné hůlky nebo – jako zde – měděné koule pomáhají při koncentraci na pohyb. Při terapeutickém malování (vpravo) jde hlavně o prožitky barev a forem. Rytmičké masáže (úplně vpravo) podporují proudění tekutin v organismu.

Extrakt z kořene žlutého hořce (vlevo) obsahuje mnoho účinných látek, které podporují zažívání, a je obsažen v některých antroposofických léčivech. Důkladné tělesné vyšetření (vpravo) je pro antroposofického lékaře důležitý předpoklad pro stanovení diagnózy.

Antroposofická medicína

Antroposofická medicína není „alternativní“ medicinou - nechce nahradit konvenční medicínu. Naopak – stojí na přírodovědném základě, jde ale ještě o krok dále. To znamená: antroposofická medicína používá vše, co přírodovědný výzkum objevuje při zkoumání člověka jako „objektu“ vědy: lékařskou techniku, laboratorní kontroly, léky, operace, intenzivní péči. Kromě toho ale chápe člověka také jako „subjekt“ v celku jeho osobnosti a v jeho individuální životní situaci podle zákonitostí lidského vývoje. K tomu patří stavba těla, řeč těla, pohyb končetin, stisk ruky, rytmus spánku, vytváření tepla a vnímání chladu, dech, životní rytmy. Snaží se tedy, mimo všeobecných znalostí o nemoci, přidat ještě charakteristické vlastnosti jednotlivého člověka. Protože je každý člověk jedinečný, musí být i každá léčba jedinečná, i když se bude u mnoha lidí v základech podobat.

Antroposofická medicína není nikdy všeobecná. Vyhýbá se rutinním a standardizovaným postupům. I když jsou si obrazy nemoci podobné, dostává každá nemoc u jednotlivého pacienta jiný výraz, který nelze oddělit od individuality pacienta. Antroposofická medicína se proto zajímá o tělesné příznaky, stejně tak jako i o duševní a o osobní dispozici, která teprve umožnila cestu k onemocnění. Toto rozpoznat a terapeuticky zužitkovat, každému pacientovi se nově otevřít, nechat se vést přírodovědnými poznatky stejně jako svou lékařskou zkušeností, osobními schopnostmi úsudku a intuicí, to jsou charakteristiky antroposofické medicíny. Medicína, která opomíná člověka v jeho individualitě, není člověku blízkou medicinou.

Antroposofická medicína je pro mnoho lidí těžce uchopitelná. Přitom ji lze vlastně jednoduše charakterizovat: Je to integrující medicína, která pramení z dvou zdrojů – jednak z přírodovědné, konvenční medicíny a jejích metod a výsledků, na druhé straně z duchovně – vědných poznatků. Obojí patří neoddělitelně k sobě. Protože člověk není pouze tělo, ale má i duši a individuální osobnost. Pro antroposofického lékaře tvoří tělesný a duševní život společně s individualitou člověka jednotu, ve které se jednotlivé články navzájem ovlivňují. To je nutné brát v úvahu při diagnostice a terapii, je to důležitý základ antroposofické medicíny.

Terapeutická práce s řečí (vlevo) prohlubuje dýchání a pomáhá harmonizovat dech a tep. Tak stabilizuje a uzdravuje rytmy srdce a krevního oběhu. Obklady (vpravo), zábaly a koupele podporují všechny životní procesy v organismu: dech, prokrvení, trávení, látkovou výměnu, tvorbu a rozložení tepla.

Rozdíly oproti jiným medicínským směrům

Antroposofická medicína se liší od konvenční medicíny v první řadě tím, že nevidí pouze nemoc v člověku, ale hlavně člověka v nemoci. Diagnostické postupy a jimi zjištěné výsledky mohou být identické, ale jejich celostní interpretace může vést k úplně odlišnému terapeutickému doporučení, nebo může běžné terapeutické postupy doplnit různými možnostmi.

Přírodovědně orientovaná medicína se omezuje, vysvětluje všechna onemocnění pouze na základě fyzikálních a chemických zákonitostí.

Antroposofická medicína zde chce jít dál. Chce kromě toho **uplatnit na úrovni života, duše a ducha člověka jednak zákonitosti, ale i individuální výraz, který lze rozpoznat na:**

- Růstu, regeneraci, cirkulaci, rytmu bdění a spaní – jako výraz životních sil;
- Tonusu svalů, mimice, gestikulaci – jako výraz duše;

- Rozložení tepla v těle, postojí, vzpřímení, chůzi, orientaci, řeči – jako výraz duchovní individuality.

V případě onemocnění se projevují charakteristické odchylky, jednostrannosti a extrémy, které slouží jako doplňující diagnostické parametry při volbě správné terapie.

Antroposofická medicína má také jiné chápání role pacienta při zvládnání jeho onemocnění. **Pacient pro ni není pouze objekt lékařského umění, ale ve stejné míře také subjekt: partner lékaře.** Nikdo nezná pacienta tak dobře, jako on sám sebe.

Nemoc a zdraví

Celý život se člověk pohybuje mezi nemocí a zdravím. Konvenční medicína se jednostranně zabývá pouze faktory, které nemoc vyvolávají a udržují. Pro antroposofického lékaře patří to, co nemoc vyvolá a to, co zdraví udržuje, dohromady.

Zdraví vzniká ve stálém pohybu kolem vnitřní rovnováhy, dynamické rovnováhy v mez-

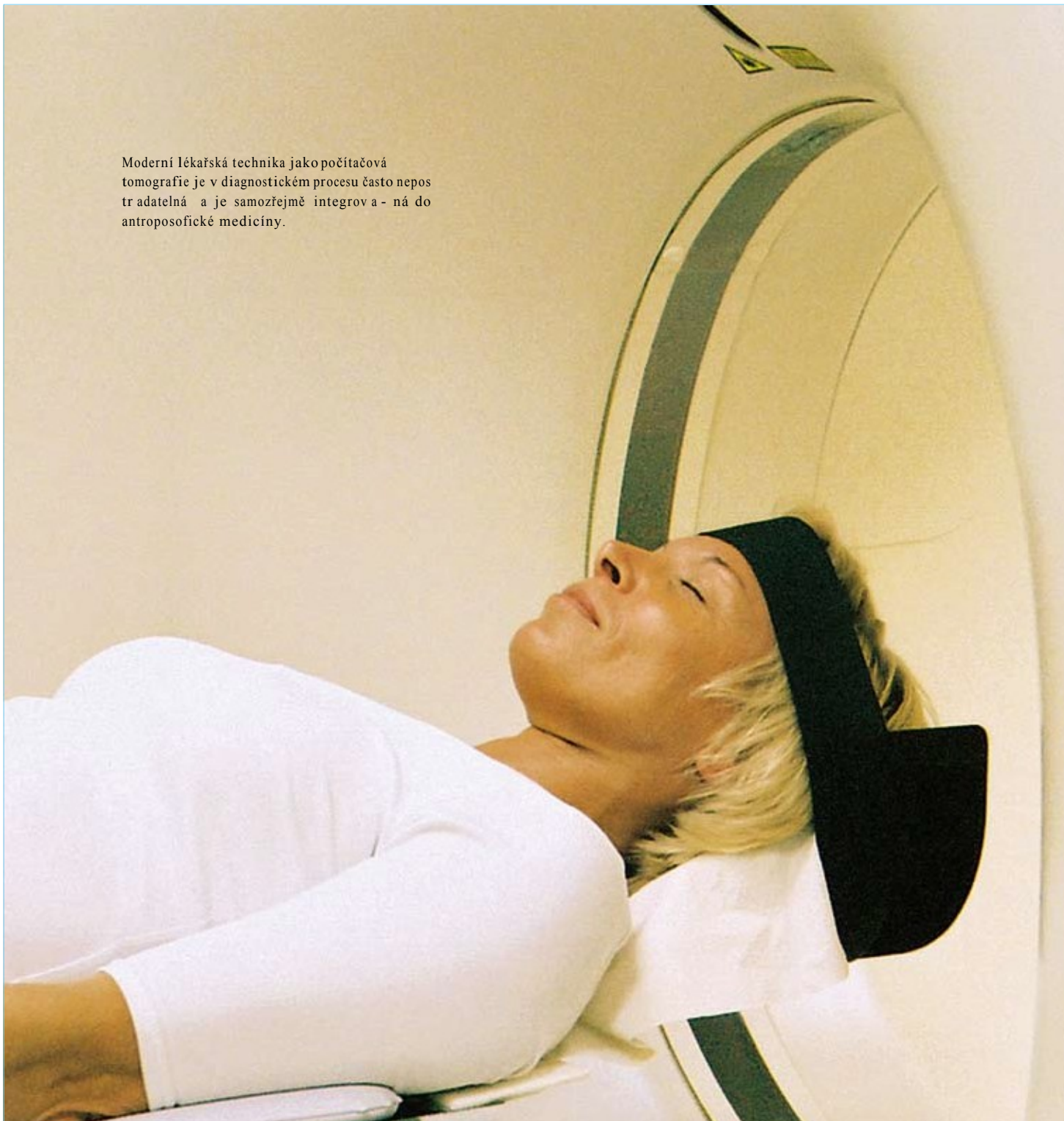
ních životních situacích: bdění a spánek, klid a pohyb, radost a utrpení. Vzniká v aktivním hledání a určením vlastní cesty do světa a zpět k sobě. Proto není jedno zdraví, ale je tolik zdraví, kolik je lidí. Zdraví není cíl sám pro sebe. Je to prostředek, který umožňuje vytvářet – pokud možno pozitivně – vlastní a sociální život.

Nemocí se dostává člověku možnost, rozpoznat narušenou rovnováhu, ze které se tělem i duší vychýlil. Dostává šanci pochopit výchylku a pomocí terapie najít opět novou rovnováhu, často na vyšší úrovni. Chronické onemocnění mu nabízí možnost, naučit se nové schopnosti, nové způsoby jednání a dávat naší osobnosti možnost zrát. Antroposofický lékař podporuje svého pacienta právě tímto směrem. **Posiluje jeho zodpovědnost za sebe, uznává jeho svéprávnost, podporuje jeho právo na rozhodování při volbě terapie, a posiluje ho v jeho snaze udržet si své zdraví.**

Verbascum, divizna. Z květů se připravuje čaj, který se užívá při zánětlivých onemocněních dýchacích cest. Uklidňuje kašel a uvolňuje hleny.

Moderní lékařská technika jako počítačová tomografie je v diagnostickém procesu často nepostradatelná a je samozřejmě integrována do antroposofické medicíny.

Křivky EKG (vlevo) nedávají pouze informace o průběhu elektrické aktivity v srdci a tím o jeho rytmu, ale také o jiných rytmech v těle jako o dechu a tlaku. Při práci s hlinou (vpravo) nebo se dřevem, kamenem nebo voskem jde o hledání a zpracování formy. Přitom vznikají obrazy a síly, které pomáhají při překonání onemocnění.

Technika má své místo

Antroposofický lékař uplatňuje při diagnostice nemoci všechny dostupné možnosti konvenční medicíny. **Před použitím přístrojů a techniky ale nejprve využije vlastních smyslů.** Prohlédne a vnímá člověka od hlavy až k patě, dbá na řeč těla, mimiku a gestikulaci, stisk ruky, chůzi, postoj – celý tělesný zjev hodnotí v rámci diagnostického procesu. Snaží se cítit, jestli jsou končetiny pravidelně prohřáté, teplé nebo studené, vlhké nebo suché. Dále pacienta cíleně prohmatá a odposlouchá. Naslouchá pacientovi, jak on vnímá své tělesné potíže, jak prožívá své vnitřní nálady, jak je popisuje. Odhaduje, jak silně se projevuje životní vůle – současná, ale i v průběhu života v jednotlivých biografických situacích.

Teprve potom se ptá, jaké technické vyšetření je pro stanovení diagnózy rozumné. **Ve středu pozornosti je mu vždy otázka: Jaké nové poznatky mi vyšetření může poskytnout a jaké terapeutické důsledky z toho vyplývají? Je to pro tohoto pacienta nějak relevantní?**

Nepoužívá lékařskou techniku u každého, nýbrž tam, kde je to pro jednotlivého pacienta přínosem. Tím se vyhýbá zbytečným vyšetřením, a proto pracuje antroposofický lékař zároveň vědomě ekonomicky. Všude, kde jsou technická vyšetření nezbytná a indikovaná, tam jich antroposofický lékař využívá v plném rozměru, který moderní medicína nabízí, pro dobro pacientů.

Terapeutické spektrum

Antroposofická medicína používá na jedné straně metody, při kterých je pacient jako objekt odevzdaný ději, ale doplňuje je metodami, které vyžadují, aby se pacient stal aktivním subjektem. Operace a alopatické léky vyžadují od pacienta pouze velmi málo vlastní iniciativy. Umělecké terapie, jako práce s řečí, muzikoterapie, malování, práce s hlinou nebo léčebná eurytmie, stejně jako psychoterapie (terapie rozhovorem, práce na vlastním životopisu), vědomé stravování, pohybové aktivity, fyzioterapie a relaxační techniky vyžadují ak-

tivní spolupráci pacienta. Medikamentózní léčba spočívá v podávání antroposofických léčiv na přírodním základě, jejichž kompozice je určena typickým charakterem určité nemoci. Kromě toho jsou podávány léky, které jsou vybírány podle individuální konstituce pacienta. Jedná se většinou o homeopatické léky a bylinné přípravky, které podporují vnitřní aktivitu organismu, podněcují síly uzdravení a regenerace.

Fascinace a výzva

Pro pacienty, kteří jsou navyklí přístupu konvenční medicíny používající spíše moderní diagnostické přístroje a techniku, je intenzivně naslouchající způsob, jakým se jim věnuje antroposofický lékař, fascinující zážitek. **Prožívají při setkání s lékařem zájem a respekt, který si právě ve své situaci jako nemocní přejí. Jsou vybídnuti ke spolupráci při jednotlivých terapiích, jejich iniciativa je vítána a podporována.** Nemají jako nemocní terapii pouze vytrpět, ale aktivně se do ní zapojit. Přitom není

Pod vlivem vysoké teploty se mohou kovy vypařit ve vzduchoprázdnu a vytvořit na skle „zrcadlo“ (vlevo). Tak se z přírodního zlata stane „zlaté zrcadlo“, které se ze skla se tře a jako prášek se používá dále při pří- pravě léčiv (vpravo).

zájem lékaře, se kterým se pacient v rámci konzultací setká, nic nadsazeného, ale součást lékařského umění, se kterým lékař pracuje. Snaží se vnímat člověka v jeho celostní komplexnosti, aby ho mohl adekvátně léčit.

Pro antroposofické lékaře je to výzva, při které může profesionálně uplatnit celé spektrum medicínských možností – konvenční i nekonvenční. Svoboda volby při postupu v medicíně musí zůstat vzácnou, nepostradatelnou hodnotou.

Moderní medicína potřebuje pluralitu metod

Když se liší pochopení zdraví a nemoci, liší se i metody diagnostické a terapeutické. Čím více jsou tyto diferencované, tím lépe odpovídají individuálním zvláštnostem a potřebám jednotlivce. **Plurální společnost dnešní doby potřebuje rozmanitost metod.** Každý má mít možnost se rozhodnout, jaký způsob medicíny je pro něj ten správný. Moderní medicína je ovšem výrazně ovlivněna jednostranným

přírodovědeckým myšlením, které vychází z dogmatu, že člověk musí být vysvětlitelný pouze na základě fyzikálních a chemických zákonů. Tato „univerzitní“ medicína chápe pouze materiální stránku lidské skutečnosti – vše nehmotné a vše subjektivní metodicky vytěsňuje. Takto redukovaná věda ale nemůže zavazujícím způsobem určovat, co je správné a co falešné, zejména ne v oblastech, které sama odmítá zkoumat. Zůstává tedy úkolem zákonodárců formulovat směrnice a zákony pro medicínu tak, aby odpovídaly požadavkům občanů a zohlednily nutnost metodického pluralismu a rozmanitost terapeutických přístupů. Stát nesmí vystupovat jako soudce vědy!

Antroposofická léčiva

Podávání léků v antroposofické medicíně se řídí osvědčeným principem: **Čím méně, tím lépe a pouze tak dlouho, jak nutno.** V těžké akutní nebo život ohrožující nemoci se většinou nelze obejít bez alopatické medikace.

Pokud to ale jde, příznaky by neměly být pouze potlačeny. Proto je zde snaha, pomocí homeopatických a jiných antroposofických léčiv oslovit a povzbudit vlastní uzdravující síly, a tím podpořit tělo a duši opět najít svou vlastní rovnováhu.

Antroposofický lékař velmi dbá na to, jaké specifické podpory organismus potřebuje, aby se opět sám uzdravil. Tak mohou například hořké výtažky z kořene žlutého hořce nebo čekanky, podpořit vylučování zažívacích šťáv a povzbudit peristaltiku žaludku a střev. Éterické oleje z hluchavkovitých rostlin, jako rozmarýn nebo levandule, mohou vlastním teplem podpořit prokrvení a uvolnit napětí ve svalech.

Mimo to se používají i prostředky, které jsou komponovány pro specifická onemocnění, jejichž složení se orientuje podle zákonitostí vládnoucích v určitém onemocnění. K těm patří přípravky z rostlin, ale i léčiva minerálního nebo živočišného původu. Jaké prostředky lékař zvolí, ať už jako extrakt

Rumělka. Minerál, který se používá jako prášek v tabletách, jež se užívají při akutních a chronických zánětech horních cest dýchacích.

Fragaria vesca. Lesní jahoda: Její listy se společně s listy vinné révy zpracují do formy tablet a podávají se při onemocnění jater.

Nálezy zjištěné v laboratoři (vlevo) jsou společně s ostatními nálezy zaneseny do karty pacienta (vpravo). Antroposofický lékař interpretuje hodnoty ne pouze jednostranně jako odchylky od normy, ale vnímá je v celkové souvislosti jako výraz rozložení sil v organismu.

z rostlin nebo v homeopatické potenci, to záleží na druhu a průběhu onemocnění, na příznacích a potížích, délce onemocnění, rozložení sil, stáří, ale hlavně na vnitřní a vnější aktivitě pacienta.

Antroposofické léky se vyrábí podle všeobecných a zvláštních předpisů v kvalitě, jakou vyžaduje lékařský zákon. V Německu jsou požadavky definovány zvláštní, pro antroposofická léčiva zodpovědnou komisí (komise C u Spolkového institutu pro léčiva a medicínské prostředky – odpovídající u nás Státnímu ústavu pro kontrolu léčiv). Monografie jednotlivých léčiv byly publikovány v oficiálním orgánu této komise a dokumentují jednotlivé indikace a bezpečnost léků.

Pohled antroposofické medicíny na člověka a nemoc vyžaduje i při medikamentózní terapii plurální a holistický přístup.

Antroposofická medicína je moderní

Antroposofická medicína právě proto tak od-

povídá naší době, protože zohledňuje člověka v celé jeho osobnosti. Pacienti v současnosti nechtějí být redukováni pouze na svou nemoc. Přitom se antroposofická medicína vyvíjí s pokrokem moderní medicíny dál. Stále se zabývá nejnovějšími poznatky a trendy v medicíně a snaží se najít odpovědi, které odpovídají jejímu rozšířenému chápání nemoci a zdraví. Tak bylo např. v minulém desetiletí vybudováno mezinárodně uznávané centrum pro léčbu závislosti. Nové diagnostické a terapeutické způsoby jsou pak, pokud se osvědčí, převzaty a běžně integrovány do spektra postupů v léčbě.

Antroposofická medicína se snaží najít také nové vlastní cesty ve vědeckém výzkumu.

V konvenční medicíně je lékařská zkušenost metodologicky většinou vyčleněna z výzkumu. Randomizované (rozdělení do skupiny podle náhody), placebo kontrolované (podávání neúčinné látky), dvojité slepé (ani lékař, ani pacient nesmí vědět, jestli dává/dostává léky nebo neúčinnou látku) studie nahrazují

ve výzkumu rozhovor mezi pacientem a lékařem, a znemožňují svým zobecňujícím, experimentálním charakterem zkoumat přirozené podmínky, ve kterých se odehrává léčba.

Antroposofická věda proto hledá nové možnosti, jak dojít k důkazu o účinnosti terapie. Hledá a rozvíjí nové vědecké metody, které mají lépe odpovídat reálné situaci léčby a jejímu individuálnímu charakteru v praxi lékaře. Antroposofická medicína je stále v pohybu a ve vývoji. Právě proto stále zůstává moderní.

Vzdělání antroposofického lékaře

Každý antroposofický lékař musí projít běžným lékařským vzděláním: absoluuje studium medicíny na uznané univerzitě a získá jako lékař aprobaci od lékařské komory. Dále dělá běžnou specializaci, kterou ukončuje atestací. A tak najdeme antroposofického lékaře v první řadě jako praktického lékaře v primární péči, případně jako záchranáře. Nebo jsou čin-

Při prohmatání břicha (vlevo) jsou zjištěné nálezy ověřeny pomocí vyšetření ultrazvukem (vpravo) a doplňovány.

ni v jakékoli jiné lékařské disciplíně: od chirurgie (operace) přes pediatrii (děti), internu, kardiologii (srdce), endokrinologii (hormony), gastroenterologii (zažívání), oftalmologii (oční), ušní a krční, onkologii (rakovina), gynekologii (ženy), ortopedii (pohybové orgány), až po neurologii (nervy) a psychiatrii (duši).

Po atestaci absolvují nejméně tříleté vzdělání ve specifickém oboru antroposofické medicíny. **Dnes existují vzdělávací centra při antroposofických klinikách v Německu, Velké Británii, Itálii, Švédsku a Švýcarsku.** Praktická zkušenost v této odlišné diagnostické a terapeutické medicíně, v přístupu k pacientům, je doprovázena antroposofickými kolegy, nebo pro lékaře ve vlastní praxi pomocí pravidelných supervizí.

Vzdělávání je organizováno různými semináři v Německu a ve Švýcarsku. Kromě toho se konají pravidelně postgraduální tréninkové kurzy pro již vyškolené antroposofické lékaře. V pracovních skupinách, na národních a mezinárodních kongresech jsou pravidelně disk-

utovány a představovány nové poznatky a terapeutické možnosti. Lékaři si společně objasňují svá stanoviska k jednotlivým otázkám v oboru.

V současné době existují docentury pro antroposofickou medicínu na universitách v San Francisku (USA), Hamburku (Německo) a Bernu (Švýcarsko). Úvodní přednášky o antroposofické medicíně jsou již pravidelnou součástí nabídek mnoha vysokých škol v Evropě i mimo Evropu.

Antroposofický lékař se snaží, pokud je to v rámci legislativy státu, ve kterém pracuje, možné, integrovat do státního systému zdravotnictví. V Německu obdrželo mnoho antroposofických lékařů licenci pro vlastní praxi a ošetřují pacienty v rámci pojišťovnamí hrazeného systému. Jiní pracují pouze v soukromé praxi.

Antroposofickou medicínu hrazenou pojišťovnamí je možné dostat v Rakousku, Belgii, Finsku, Francii, Itálii, Velké Británii, Švýcarsku a Holandsku. Kromě toho pracuje v těchto

zemích, stejně jako v Dánsku a Španělsku, mnoho antroposofických lékařů v soukromé praxi.

Vznik antroposofické medicíny

Antroposofická medicína má dnes téměř stoletou tradici. Společně s lékařkou Dr. Itou Wegmanovou (1876–1943) vyvinul Dr. Rudolf Steiner (1861–1925), zakladatel antroposofické duchovní vědy, integrující koncept této medicíny. **Bylo pro oba důležité, aby byl antroposofický lékař vždy na úrovni přírodních znalostí své doby.** Na tomto základu chtěli medicínu rozšířit o duchovně-vědné poznatky antroposofie.

Pojem: „Antroposofie“ se skládá z řeckých slov „antropos“, přeloženo: člověk, a „sofia“, přeloženo: moudrost. To je: „Sám sebe poznávající člověk“ je středem – i v medicíně.

Již v roce 1921 vznikly v Arlesheimu u Basileje (Švýcarsko) a ve Stuttgartu (Německo) první, tenkrát ještě velmi skromné, kliniky, ve kterých se nový lékařský způsob uváděl

V kreativním tvoření obrazu prožívá pacient souhru barev a forem. Podle daného tématu vznikají individuální nálady a pocity, které jsou terapeuticky účinné.

Belladonna, Rulík. Extrakt s celé rostliny uvo- lňuje je spasmy a potlačuje zánětlivé procesy.

Antroposofická medicína pokrývá široké spektrum, které spojuje přírodu – zde např. malachit, pomáhající jako prášek při žaludečních potížích (vlevo)

– a kulturu – zde muzikoterapie (vpravo). Je to medicína, která spojuje zjištěné nálezy se subjektivními příznaky, jak je pacient vyličí v dialogu s lékařem. Splňuje požadavky moderního člověka po celostní léčbě.

do praxe. Z nich vycházející antroposofická medicína se v průběhu několika desetiletí rozšířila po celém světě. Přitom se stále vyvíjela a také měnila.

Antroposofická medicína je mezinárodní

Antroposofická medicína zdomácněla v současnosti v 80 zemích světa: v jižní Africe stejně jako v Helsinkách, v Moskvě nebo v Los Angeles, v Hamburku či v Manile. **V průběhu posledních desetiletí vznikly samostatné kliniky a antroposofická zařízení, sanatoria a terapeutická centra v Brazílii, Německu, Anglii, Itálii, Švédsku a ve Švýcarsku.**

Mimo to existují na celém světě lékařské praxe a samostatné terapeutické instituce, v nichž spolupracují lékaři a terapeuti různých odborností. Rovněž pracuje více než 350 institucí v 26 zemích Evropy a dalších 12 zemích světa, uplatňujících své vlastní koncepty v oblasti léčebné pedagogiky a sociální terapie (práce s postiženými dospělými lidmi). Pobočky a prodejny výrobců antroposofických léčiv

jsou zastoupeny ve většině evropských zemí, stejně jako v Severní a Jižní Americe, Japonsku, Rusku, Jižní Africe, Egyptě, Austrálii a na Novém Zélandě.

Právní zakotvení v Evropské Unii

Směrnice Evropské Unie, které by zahrnujely i antroposofickou medicínu, je nutné ještě vyvinout. Jsou zde snahy o takových směrnicích diskutovat, nebo začlenit antroposofickou medicínu do již existujících směrnic.

V šesti členských státech Evropské Unie – Rakousko, Dánsko, Finsko, Německo, Velká Británie, Itálie a ve Švýcarsku jsou antroposofické léky právně v rámci národního práva výslovně uznány a zakotveny. Další iniciativy týkající se zákonů jsou na cestě, např. v Holandsku, v Belgii a ve Švédsku.

V Collinově rezoluci „On the Status of Non – Conventional Medicines“ Evropského parlamentu z 29. května 1997 je antroposofická medicína společně s dalšími sedmi terapeutickými směry výslovně uvedena. Také roku

1999 vypracovaná rezoluce č. 1206 Evropské rady „A European Approach to Non-Conventional Medicines“ uvádí v dokumentu 8435 antroposofickou medicínu jako významnou.

Nikdy nebyla antroposofická medicína více potřebná než dnes

V době, která více a více zdůrazňuje vlastní zodpovědnost a iniciativu jednotlivce ve zdravotnictví, je medicína, jež tento úkol bere metodicky vážně, společenská nutnost.

V době, která v pluralitní společnosti život stále více normuje, standarizuje a paušalizuje, je o to více potřebná medicína, která diferencuje, nabízí holistický pohled, a staví individualitu člověka do středu pozornosti. Medicína, jež umožňuje pacientovi samostatně se rozhodnout, jaký terapeutický postup je pro něj vhodný, aby překonal svou nemoc a mohl jí chápat jako šanci vlastního vývoje. Právě proto je antroposofická medicína důležitá a odpovídající naší době!

Impressum

Vydavatel: Medicínská sekce při svobodné vysoké škole duchovní vědy v Goetheanu, Dornach (Švýcarsko)
Dr. med. Michaela Glöckler, 4143 Dornach 1, Švýcarsko, Telefon +41-61-7064290, Fax: +41-61-7064291
sekretariat@medsektion-goetheanum.ch

Redakce a text (originál): Annette Bopp, Hamburg, Dr. med. Jürgen Schürholz, Filderkliniek **Grafický koncept a výtvarné zpracování:** Büro Hamburg **Satz:** Anja Grimm, Hamburg, www.anjagrimmgestaltung.de **Fotografie:** Nele Braas, Tangendorf
Litografie: Helmut Gass, Hamburg **Tisk:** iMagic, s.r.o. Dělnická 3, 170 00 Praha 7, info@imagic.cz **Vydání:** 1. český překlad
Překlad: MUDr. Petr Mílek **Jazyková úprava:** Karolína Svobodová, Marie Pravdová, Hana Giteva
Copyright: Medicínská sekce u Goetheana, Dornach (Švýcarsko)

Adresy

Medizinische Sektion am Goetheanum: Postfach, 4143 Dornach 1, Švýcarsko, Telefon +41-61-7064290, Fax: +41-61-7064291,
sekretariat@medsektion-goetheanum.ch **IPMT v Čechách:** www.czech.ipmt.net, czech@ipmt.net

